

В. Б. Ковальчук,

доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та теорії держави і права Національного університету
“Острозька академія”

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Не вдаючись у детальний аналіз різноманітних інтерпретацій громадянського суспільства, яке часто розглядають як: “незалежні від держави громадські організації, так званий “третій сектор”; “соціальну структуру, яка координує свої дії через низку добровільних асоціацій”; “сукупність груп тиску та інших суб’єктів впливу на політичний процес в суспільстві” і т. ін., про що багато написано в спеціальній науковій літературі, хочеться зосередити увагу на правовій природі цього явища, а відтак розглянути громадянське суспільство як правову категорію.

На наше переконання, громадянське суспільство це, в першу чергу, результат еволюції від суспільства, яке відповідно до вчення Ф. Гегеля, є “ареною боротьби приватних індивідуальних інтересів, віщою всіх супроти всіх”, до високоорганізованої спільноти людей, об’єднаних навколо системи цінностей, які уособлює в собі ідея права. Цими цінностями є ніщо інше як основоположні принципи права: свобода, справедливість, рівність, гуманізм та інші.

В якості ключової цінності громадянського суспільства виступає свобода як умова і спосіб людської самореалізації, яка обтяжена мірою персональної відповідальності, а також право як міра справедливості. Якщо в суспільстві відсутня свобода або вона не оцінюється належним чином, то там і немає умов для виникнення та становлення громадянського суспільства. Особливість громадянського суспільства полягає в тому, що його не можна створити штучно там, де відсутня реальна свобода і її адекватне сприйняття, де відсутнє розуміння її цінності.

У межах громадянського суспільства свобода проявляється не так, як в межах держави, де людина заявляє про себе в якості істоти пасивної, безпорадної, оскільки вона є об’єктом уваги і маніпулювання, піклування і покарання. В громадянському суспільстві людина заявляє про себе як автономна, суверенна особа. Вона рівна серед рівних, оскільки люди об’єднуються між собою за власним волевиявленням і логічно передбачити, що вони самі виробляють ціннісні орієнтири, норми та правила, яким мають намір слідувати.

Запорукою такого рівня самоорганізації суспільства, яке не потребує безпосереднього патерналістського втручання з боку держави, є: високий рівень правової свідомості та культури його членів; наявність самоврядних об’єднань, діяльність яких спрямована на захист прав і свобод людини та громадянина; дієвість правових норм, на основі яких відбувається процес взаємодії між окремими членами такого суспільства, між особою, суспільством з одного боку, та державою з іншого, за посередництва громадянських інститутів.

Відтак, громадянське суспільство – це, *по-перше*, суспільство з високим рівнем індивідуальної та колективної правової свідомості, в якому ідея права набуває як глибокого осмислення, так і практичного втілення. В чому зміст такої правової свідомості?

Перш за все, рівень правової свідомості членів громадянського суспільства проявляється через відчуття власної гідності, яке є необхідним проявом духовного життя людини, ознакою духовного самоствердження, без якого не можливе ні обстоювання своїх прав та свобод, ні економічне та політичне самоуправління, ні національне (культурне) самовираження. Не випадково І. Ільїн писав про те, що: “Громадянин позбавлений цього відчуття – політично недієздатний; народ не просякнутий ним, – приречений на тяжке історичне приниження”.

Людині як суб’єкту і творцю права необхідно поважати себе, це є запорукою того, що її будуть поважати інші суб’єкти правовідносин, в тому числі й держава. Людина з таким відчуттям чітко розуміє своє місце в суспільстві і розглядає себе у ньому як самодостатню цінність, поважаючи при цьому цінності інших людей. Така правосвідомість розглядає право як засіб реалізації, середовище для втілення своїх ідей і прагнень, вона перетворюється із “тіні”, фону права, на фактор, що сам визначає право. Саме відчуття власної гідності, є рушійною силою як окремої людини, так і суспільства загалом у боротьбі за свої права.

Опинившись у ситуації нав'язування суперечливих норм та цінностей, така правосвідомість здатна до опору силі, яка намагається це вчинити. Народ, який не наділений почуттям власної гідності породжує державну владу, що не поважає ні себе, ні цей народ, а в кінцевому результаті і державу. Свою немічність така влада особливо демонструє в період громадянського протесту.

Наступною рисою громадянської правосвідомості є здатність до вольового самоуправління і його прояви: принциповість, стійкість життєвої позиції, дисципліна та відчуття обов'язку. Тільки духовно зріла людина здатна до політичної свободи через самоуправління. Політична свобода за своєю природою є, перш за все, духовною свободою. Зміст її полягає в тому, що в житті людини і суспільства на рівні свідомості знімається антагонізм між владарюючими і підвладними, але не тому, що зникає необхідність управління, а тому, що воно набуває зміст самоуправління.

Бути членом громадянського суспільства значить мати самостійне переконання в тому, що є добро і зло, в чому полягає покликання людини, що таке право і держава та яка їх основна мета. Для людини з таким рівнем правосвідомості важливо мати самостійне переконання щодо питань політики: вона повинна розуміти природу політичного владарювання, усвідомлювати індивідуальну та соціальну цінність і призначання державної влади та права, мати свідому і зрілу волю спрямовану на державотворчу та правотворчу діяльність.

Без такого рівня правосвідомості неможливий правопорядок всередині суспільства та держави, вона притаманна людям дисциплінованим і відповідальним. Це правосвідомість волелюбних і в той самий час законослухняних громадян, які, перефразовуючи Цицерона, воліють бути рабами закону, щоб стати вільними.

Врешті-решт, громадянське суспільство неможливо уявити без такої складової правосвідомості, як взаємна повага людини до людини, людини до держави, держави до людини. Людина, як жива істота, не може існувати, не вступаючи у відносини (духовні, економічні, політичні) з іншими людьми, у цьому контексті вона є істотою суспільною. Крім цього вона є істотою правовою, виступаючи одночасно і суб'єктом, і творцем права. Правовими нормами є, перш за все, правила, які встановлені і визнані справедливими усіма учасниками суспільних відносин (чи принаймні їх активною більшістю). Можна сказати, що в основі нормальних правовідносин лежить взаємне визнання, в тому числі духовної цінності кожної окремої людини.

Через взаємну повагу і визнання невідчужувані, невід'ємні права людини, якими вона гіпотетично володіє як розумна істота, набувають реального втілення. Лише за умови визнання права іншого на життя, релігійну свободу, власність і відмову від свободи зазіхати на ці права, ми можемо сподіватися на рівноцінну відмову від такої свободи з боку іншого. Тому правопорядок необхідно розглядати, як свого роду систему взаємного визнання прав та відмову від абсолютної свободи учасників правовідносин.

Людина з високим рівнем правосвідомості поважає не лише себе та інших членів спільноти, але й державну владу, оскільки є одночасно і членом громадянського суспільства, і громадянином держави. Вона не дистанціюється від публічної влади і не протиставляє себе їй. Гармонійне поєднання громадянського суспільства та державної влади можливе лише за умови відповідного рівня правосвідомості громадянина, який усвідомлює себе не лише джерелом цієї влади, але й активним учасником процесу її здійснення. Крім цього, такий громадянин свідомий того, що державна влада є творчим джерелом позитивного права, а "громадянин, який не поважає джерело свого права, – зауважує І. Ільїн, – перестає поважати і саме право, він втрачає волю до правопорядку і тяжіє до правопорушення". Така повага до публічної влади та позитивного права є запорукою ефективності та стабільності існуючого політичного режиму і навпаки – її відсутність є початком його кінця.

Однак повагу до публічної влади з боку громадянина не слід розглядати як односторонній процес, вона можлива лише за умови рівноцінної поваги держави до людини. Рівень правосвідомості громадян змушує публічну владу з повагою ставитися до них, навіть у ситуації, коли авторитет влади, на перший погляд, є незаперечним. Повсякденна робота органів державної влади передбачає "обов'язковий мінімум довіри" до народу, тобто впевненість у тому, що громадяни здатні і згодні добровільно дотримуватися приписів права та закону. Влада, яка позбавлена цієї впевненості, яка ставиться до своїх підвладних без належної поваги, або змінить своє ставлення до громадян і тим самим поверне до себе довіру, або ж вона перестане існувати.

По-друге, громадянське суспільство – це наявність самоврядних об'єднань, діяльність яких спрямована на захист прав та свобод людини та громадянина. Саме такі інституційний підхід є сьогодні

домінуючим у правовій теорії. Так у своєму визначенні громадянського суспільства О. Петришин характеризує останнє як “сукупність добровільно сформованих громадських інституцій, котрі діють на самоврядних засадах у межах конституції та законів, за посередництвом яких індивіди реалізують свої основні невід’ємні права і свободи”. Виходячи з цього визначення громадянське суспільство має такі характерні властивості: а) його інститути обумовлені безпосередніми життєвими інтересами і потребами людей; б) воно відображає встановлення елементарного соціального взаємозв’язку між індивідами; в) воно має власну організаційну структуру, реально функціонує через певні громадянські інституції; г) інститути громадянського суспільства формуються добровільно і функціонують на засадах самоврядування; д) громадянське суспільство є найбільш адекватним середовищем формування й ефективного здійснення правових норм, а тому й виступає належним підґрунтям становлення та функціонування демократичної правової державності.

Доречно сказати, що в останні роки у вітчизняному правовому лексиконі все частіше з’являється поняття “громадянське суспільство” поряд з такими категоріями як: “держава”, “права людини”, “демократія”, “конституціоналізм”. Показовим є те, що в першому проекті Конституції України 1996 року містився окремий розділ “Громадянське суспільство і держава”, який однак не увійшов до тексту Основного Закону. Важливо також підкреслити, що в Законі України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” від 1 липня 2010 року в статті 5, законодавець чітко визначив засади внутрішньої політики у сфері формування інститутів громадянського суспільства.

Повертаючись до питання дефініції “громадянське суспільство”, доцільно зауважити, що відповідно до інституціонального розуміння цього явища, основою будь-якого громадянського суспільства є незалежні самоврядні інститути, до яких найчастіше відносять: політичні партії (на першому етапі свого становлення, поки ще не стали частиною політичної системи держави), недержавні громадські організації, ЗМІ, профспілки, релігійні організації, навчально-освітні заклади, місцеве самоврядування. Подібний перелік інститутів, окрім політичних партій, визначений на рівні нормативно-правових актів України. Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 року № 976, під інститутами громадянського суспільства слід розуміти громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні та релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства й установи, легалізовані відповідно до законодавства.

Отже, базовим елементом громадянського суспільства є його незалежні самоврядні інститути, які в процесі взаємодії з органами державної влади виконують низку важливих легітимуючих функцій як всередині суспільства, так і в процесі його взаємодії з органами державної влади, зокрема:

1) інститути громадянського суспільства виступають гарантами непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, служать опорою у їх можливому протистоянні з державною владою;

2) громадянське суспільство є засобом самовираження громадян, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів;

3) інститути громадянського суспільства систематизують, впорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли мати руйнівний характер і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування державної влади

4) ці інститути виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими групами інтересів і завдяки цьому кожна група отримує шанс “бути почутою на горі” владної піраміди;

5) інститути громадянського суспільства здійснюють ефективний контроль за формуванням та функціонуванням органів державної влади, встановлюючи межі їх компетенції;

6) за допомогою незалежних самоврядних інститутів громадянське суспільство має можливість безпосередньо впливати на процес прийняття важливих для суспільства та держави рішень, включаючи і законотворчість.

І нарешті *по-третє*, громадянське суспільство – це система правових норм, які регулюють взаємовідносини між людьми всередині цього суспільства, закріплюють правові основи функціонування громадянських інститутів та встановлюють чітку процедуру взаємовпливу громадянського суспільства на державу і, навпаки, держави на громадянське суспільство.

Отже, громадянське суспільство – це суспільство в якому існують чітко визначені, впорядковані відносини між людьми, які знаходять своє закріплення як в традиціях і звичаях народу, так і в нормах

позитивного законодавства. Дотримання останніх зумовлене не стільки страхом перед можливістю застосування санкцій з боку держави у разі їх невиконання, скільки завдяки визнанню громадянами їх морального авторитету. Саме таке ставлення до правової норми стає можливим за умови безпосередньої участі народу в правотворчому процесі.

Це також норми, які визначають правовий статус інститутів громадянського суспільства. Рівень розвитку останніх значною мірою залежить від рівня їх правового забезпечення. Однією з основних проблем, що ускладнюють ефективність процесу взаємодії громадських інститутів та органів державної влади, є відсутність достатньої законодавчої бази, яка б чітко визначала права, обов'язки та гарантії діяльності як інститутів громадянського суспільства, так і органів державної влади.

Разом з тим це й норми, які закріплюють справедливу, демократичну процедуру взаємодії громадянського суспільства та держави, яка, зокрема, гарантує: активну участь громадян у прийнятті важливих для суспільства та держави рішень, включаючи правотворчу діяльність; можливість здійснення громадянського контролю за органами державної влади та судовий захист будь-якого порушеного права особи, а також право на судове оскарження дій адміністративних органів.

Підсумовуюче все вищезазначене, є всі підстави розглядати *громадянське суспільство* як правову категорію, яку можна визначити наступним чином – це *союз вільних індивідів, які, будучи правосвідомими членами спільноти, об'єдналися навколо основоположних правових цінностей і в організований спосіб за допомогою самоврядних інститутів захищають свої права та свободи у відносинах з органами державної влади на основі системи правових норм та справедливої, демократичної процедури.*